

E m b e r k u t y a

Rádióhír alapján kerestem meg egy kutyatenyésztőt, és megkérdeztem, mit szól ehhez. Válasz:

Nekünk csak egy volt olyan, a Dása, aki szinte úgy viselkedett, mint egy ember. (Vö. Az éneklő hal, A beszélő kutya, Maugli.)

Farkas Ferenc

Nyelvjárásaink névvilága

Nyelvjárási szókincsünk enciklopédikus gyűjteménye az Új Magyar Tájszótár. A magyar nyelvterület egészét érintő szóanyag népünk paraszti rétegének tárgyi és szellemi világát, körülményeit, kultúráját tárja elénk 1890 és 1960 között. A hatszázszerekes cédulaanyag alaktani, szókészlet-tani, jelentéstani, stilisztikai stb. tanulmányai még elemzésre, összegezésre várnak.

Névtani következtetések levonására a keresztnéveket idéző egyszerű és összetett tájszavakat választottam, a már megjelent első és második kötet, valamint az m betűig terjedő és jelenleg sajtó alatt levő harmadik alapján.

Köznyelvi analógiák pl.: lacikonyha, katicabogár, keljfeljancsi.

A tájszavakat szerkezetük és jelentésük szerint rendszereztem, figyelembe véve a szóföldrajzi sajátságokat.

Az 592 adat szófaji megoszlása a következő: viszonylag kis hányadot képviselnek az igék, a melléknévek és a határozószók. A vizsgált tájszavak legnagyobb része főnév. A férfi és női keresztnévekből alakult tájszavakat az adatok nagy száma miatt különválasztva tekintettem át.

A téma felvetés után nézzük a részleteket, elsőként az igéket. Női és férfi keresztnévekből -z/-oz, -ez/ képzővel tájszavak sokaságát alkotta a Szeged környéki nép. Jelentésük: 'az adott névnek megünneplése vagy azon való részvétel'. Pl: ágneszoz, erzsebetez, juliannáz, katalinoz, andrásosz, antaloz, balázsoz, jánosoz, lukácsoz.

-1/-ol/ képzővel ugyanezt a jelentést találjuk a Borsodból és Kalotaszegről adatolt jánosol tájszóban.

-1/-al/ denominális ige képzővel alkották a lucál igét Székelyföldön: 'Luca napján kéregetve házról-házra jár' és a 'kószál, csavarog, tétlenül jön-megy' jelentésekben.

Cselekvő értelmű igéket alkot a denominális -z/ik/ ige képzős Nyárázón: jankózik 'két bekötött szemű legény kendővel játszik a fonóban, és közben a - hun van Jankó - kérdésre a hang feltételezett irányába fordul'. Ugyanígy a Csongrád megyei gyurkázik 'az a lány, aki férfiak után jár'.

Az -odik/-kodik/ denominális ige képzőre a Szegedi Szótárt idézem: laci sodik 'kezd elernyedni, laciassá válni a nyári melegben' és a hasonló 'nyári forróságban lustálkodik' jelentésű laci ciskodik.

Ezek a képzők természetesen ige kötés keresztnév alapú tájszavakhoz is kapcsolódhatnak pl.: elmihálylik /Zilah vidékén/ 'a ruhanemű kifekszik, elmállik', elpalkóz /Csongrád megyéből/ 'elcsen' vagy a kipistikáz 'kicsúfol, túljárva az eszén, nevetségessé tesz'.

Keresztnevekből alakult melléknevek közül az alábbiak érdemelnek említést. Mindegyikük -es, -is, -os denominális melléknévképzős. Nagyrészt a Tisza túlra lokalizálhatók: Békésre, Szabolcs-Szatmár-Beregre és Erdélyre. Lőrincses 'túlérrett, poshadt pl. dinnye', lackós első jelentése 'lusta', második: 'olyan ember, aki nehezen viseli a meleget'. A laci csak 'lusta' jelentésben használatos Bács-Kiskun és Csongrád megyében. Ez utóbbiban a rikító, többszínű ruhába öltözött személyt cifrakatásnak mondják. A Dunántúlon élő margitos és máriás csak szókapcsolatokban fordul elő: a margitos pálca 'szővőszéken a fonálrétegek elválasztására való lapos fapálcák közül az, amelyre a vasnehezéket, a margitot függesztik'; a máriás lány 'Mária lány' jelentésű. A katás egyrészt 'lányok társaságát kereső és kedvelő férfi' másrészt 'olyan férfi, aki szívesen kuktáskodik'. Ugyanilyen személyt jelöl a Dunántúlon a katicás. A jutkás 'a megszokottól eltérő, feltűnő hajviselés'.

A most említett példák hangalakjukban női nevek ugyan, de je-

lentésük fiúra, férfira vonatkozik. A melléknévi szófaj itt csak tulajdonságot határoz meg nemre való tekintet nélkül.

A határozószók csak összetételekben fordulnak elő pl.: magyarmiskásan, magyarmiskásosan mindkettő a Szegedi Szótárból 'alaposan, derekasan' jelentésben.

A főnevek népes csoportjának kedvelt formája az alapalakban használt, javarészt egy, ritkábban két vagy több jelentésű női és férfi keresztnév mint tájszó. Az utóbbi előfordulása valamivel nagyobb a Tiszántúlon, mint a középső vagy nyugati országrészben. Néhány példa 'mesterlegény' jelentésű jános Békés megyéből, a Szabolcsban lejegyzett jakab mint körtefajta és a mezőtúri jakab mint 'egérárpa'. Bács-Kiskunban és Tolna megyében ugyanezzel a szóval szőlőfajtát neveznek. A lukács 'szép, hasas, csúcsosszájú bögre, borivó edény' Szegeden. A mátyás Szolnok megyében, valamint Tordán és a gömöri Csucsomban 'mátyásmadár'. A sokféle elterjedt szót Szabó József is közli: Keresztnévi eredetű közszavak Nagykovácsi nyelvjárásában c. tanulmányában /MNYTK 170: 159/. A hajdú-bihari miksa 'lapos, keskeny karimájú gyermekkalap' a mózes Kőrödszentmártonban 'egér'. A dávid 'kékes színű gömbölyű szőlőfajta' Győr-Sopronban. Ugyanitt a balázs 'Balázs napot köszöntő gyerek'. A gergely hasonló jelentésben csak szókapcsolatként használatos a Mátreaalján: Gergely katonája 'ilyen névnapot köszöntő gyerek'.

A női nevek mint tájszavak között tallózva szembetűnő, hogy ez a típus gyakoribb a Dunántúlon és a Duna-Tisza közén, mint keletebbre pl.: franciska 'szőlőfajta', ilona 'apró, zsíros, húsú hal', imola 'hosszú, vékony szálu fűfajta' ugyanez a Gyergyó vidéken 'moha', katalin 'katicabogár', marqit 'szövőszék tartozék'.

Példák sokasága bizonyítja, hogy mennyire szívesen él a nép a becézés lehetőségével és nevezi sokszor kedveskedő, olykor pejoratív árnyalatú vagy familiáris viszonyt sejtető tájszóval környezetének tagjait, személyeket, állatokat, használati tárgyakat, munkaeszközöket stb. Ezt tükrözi a változatos képzőhasználat is. Rendszerezésem alapjául Hajdú Mihály: Magyar becézőnevek 1770-1970 c. műve szolgált. /Budapest, 1974. Akadémiai Kiadó/.

A Tiszántúlon elemi -i képzővel alakult a kati 'valakinek a kedvese'ugyanaz tréfásan 'tekerő, nyenyere' Csongrád megyében.

A -ka képző pl. Püspökladányban jóska bőrből font, domború hátú gomb'.

Az -ó képző egyszótagú zárt rövidülések után pl. Cserépfaluban kató 'katicabogár'.

A -kó képző egyszótagú zárt rövidülések után pl. Fűzesgyarmaton, Békés megyében jankó 'kb. félméter hosszú kétágú fadarab, amelyel a boglyát felemelő rudat megtámasztják'. Faragószék jelenlétében Dormándon, Heves megyében ismeretes. Homoródszurdokon, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 'rokkán a pedált a kerékkel összekötő rúd'.

Az -is képző pl.: boris önmagában nem, csak szólásokban él: Boriságyi bántja azaz részeg /Nógrád megyéből/.

Az -óka képzővel veláris magánhangzójú tő után pl.:

a Heves megyei Maklárón és Bodonyban, továbbá a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Bükkábrányban katóka 'katicabogár'; második jelentése ugyan-csak Heves megyében több forrásban is 'margaréta'; harmadik jelentése 'hímzés minta' Mezőkövesden.

Az -s típusú képzővel alakult pl.:

Csengersimán, Szabolcs-Szatmár megyében a juliska 'rokkán a kereket a pedállal összekötő rúd'.

Az -sz típusú képzővel vagy névcserével pl.:

Csengeren és Gacsályban, Szabolcs-Szatmár megyében gyuszi 'krumpliból készült ételfajta'.

n+c képzős pl.:

a Nógrád megyei Örhalomról származó manci 'vas-tag, fekete szövetszoknya'.

Az -i képző veláris megánhangzójú tövek után

főleg Somogyban és Fejér megyében dóri 'boglya-alakú kemence a szobában, amelyet a konyhából fűtenek'.

A -ci képző nyílt végződésük után pl.:

Veszprém megyében laci 'az evőeszközök elmosogatására szolgáló edény' és 'italhűtő edény' marci 'kenyérfajta' Nagyváradon, Zilahon, a Székelyföldön valamint a Felvidéken.

A -ka képző egyszótagú zárt rövidülések után pl.:

a Dunántúlon jutka 'nyelves, feleselős személy'.

A -kó képző egyszótagú zárt rövidülések után pl.:

ferkó Szentgálon csak szókapcsolatban él:

ferkó lett 'tegező viszonyba került valakivel'.

Az -a képző egyelemű zárt rövidülések után pl.:

Lovász patonán és Kisbéren 'a disznó vakbele'.

A férfi keresztnév összetétel elemeként legnagyobb számban az apanév előtagú tájszavakban fordul elő pl.: jakabszőlő a Balaton mellékén, Szekszárdon, de a Mátraalján is, tehát a bortermő vidékeken 'korán érő, jó minőségű kék borszőlő'. A több mint száz ide tartozó példa földrajzi megoszlása a következő: leggyakoribb a Tiszántúlon, valamint Moldvában, mérsékeltabb előfordulású a Dunántúlon, szórványosan van jelen a Duna-Tisza közén és a Felvidéken.

A katalinbogár típus ti. az alapalakban használt női keresztnévek 80 példájából 37 a Tiszántúlon, Gyimesben, a Székelyföldön fordul elő. Valamivel kevesebb a Dunántúlon, alkalmanként a Felvidéken és a Duna-Tisza közén is fellelhető. Jelentése közismerten 'katicabogár'.

A morfológiai elemzés egyéb csoportjai és típusai

Becézett férfinév előtagú tájszavak: a jancsikorsó típus Hajdú-Bihar megyei gyűjtésből.

Becézett női név előtagúak: a juliskatánc típus Nyárádszentimréről.

A toldalékolt változatok típusainak ismertetésétől most el kell tekintenem, csakúgy, mint az utótagként keresztnévet tartalmazó tájszavak részletezésétől is.

Jelentéstani áttekintésemben elsőként arra kerestem a választ, milyen indítékok vezettek a név alapú tájszavak kialakulásához. Magyarázattal a források elvértve szolgálnak. Néhány példa a történeti hátteret, néprajzi eredetet felderítő Szegedi Szótárból: flóriánvíz 'régii időkben a nép a sört nemigen fogyasztotta, nem sokra becsülte, Flórián vízének nevezte, mivelhogy Szt. Flórián a védőszentje a sörfőzőknek, igaz, a tűzoltóknak is. Talán azért, mert mindig úgy van ábrázolva, hogy egy nagy sajtár vizet önt valahová'

lőrinc 'közrendőr a városi rendőrség korában, tehát még az első világháború előtt'. A szót így már csak az öregek ismerik, amely nyilván egy közismert egykorú szegedi élclap, a Hüvelyk Matyi állandó rendőrfigurája, Lőrinc, a város cselédje nyomán vált általánossá'

árpádvilla 'egy darab fából formált, eredetileg Árpád faluban /Bihar megye/ készített favilla, amelyet népünk is megkedvelt. Már régóta nem hozzák ugyan Árpádból, de a villa neve szórványosan még hallható'.

Nagy Czirok László kiskunsági gyűjtésében szerepel a károlykatonája 'a madár színének és III. Károly katonái ruhaszínének hasonlóságán alapuló népetimológias kifejezés'.

Közismert a bibliai vonatkozásokat idéző lázárféle 'nyomorék, súlyos beteg' jelentésben a SzlavSz-ban; a mihályló 'halottszállító eszköz' Magyarszombatfárról.

A népmesék hangulatát eleveníti föl a babszemjankó analógiájára keletkezett aprószemjankó /Csík megyéből/ 'kis termetű leány'.

A jutkakorsó 'nőalakot ábrázoló cserépkorsó' Hajdú-Bihar megyéből, a miskakancsó mintájára alakult. A miskakancsó előtagja Szt. Mihályra utal, akinek a szüret idején, szeptember végén van a névünnepe.

A családnév előtagú tájszavak esetében az indíték közvetlen az előtagban megnevezett személlyel:

Gönczy-béklyó 'első készítőjéről, Gönczy Gábor kovácsról elnevezett, keménnyé edzett vasból készült, nagyon erős béklyófajta' /Kiskunság, Nagykunság, Duna-Tisza köze/;

garibaldikorsó 'olasz eredetű mintával díszített cserépkorsó' /Zilah vidéke/;

garibaldipipa 'vörös és fehér változatban készült gazdagon díszített cseréppipa' /Debrecen/;

garibaldiszűr 'olyan szűr, amelyre a színes posztódíszítés helyett csak keskeny posztócsikokat varrnak' /Kaposvár/;

Kossuth-bankó 'a szabadságharc idején érvényes papírpénz'.

A tájszó keletkezésének idejére enged következtetni a:

Kossuth-qvász 'egy fajta fekete színű, szoknyának való anyag' /Kazár/

Az összetett tájszavak létrejöttében fontos szerepe van a ragadványneveknek. A névadás indítékai szerinti rendszerezésem alapjául Ürdög Ferenc: Személynévvizsgálat Göcsej és Hetés területén c. műve szolgált /Budapest, 1973. Akadémiai Kiadó/. Fizikai tulajdonság lehet pl. testi fogyatékoság:

haskómarci /Kiskunhalas/ 'nagy hasú személy'

gégeggyurka /Szekszárd/ 'nagy ádámcsutkájú ember'

Az öltözködés, a ruházat is szolgálhat a névadás indítékául:

ciframeria 'kicicomázott, kirívó öltözetű ember gúnyos megnevezéseként' /Debrecen/

a borzaskati, borzaskató, boglyaskati és variációik jelentése nem szorul magyarázatra.

Becádám /Gyergyó vidéke/ 'rendetlen öltözetű, rongyos ember jelölésére'.

Feltűnő jellemvonásra utal a:

csatarapanna /Gomba/, csetrekata /Kisdörgicse/,

hadarapanna /Gyöngyös/ 'bőbeszédűsége kifejezésére'

kandiklára /Borsod megye/ 'kíváncsi lány jellemzésére'

maszatjankó /Gyula/ 'maszatos kisgyerek'.

Az egyénről kialakult általános benyomás alkotta:

csajlasári /Hajdú vm/ 'rendetlen'

fésűmiska /Szekszárd/ 'külsejével sokat törődő, piperkőc'

kajlakata /Tolna m./, kalamajkakata /Vác/ 'csín-talan, szeleburdi'

iqyekezetpista /Vác/ 'iparkodó ember'

fordítpista /Vác/ 'köpönyegforgató személy'.

Ellentétes jelentéstartalommal alakult:

kakukkferkó /Kiskunság/ 'hallgató, szűkszavú ember'.

Szellemi tulajdonságokra főleg negatív példákat találunk:

bohómisi /Kk.félegyháza/, keszegferke

kukamatyi /SzegSz/, máléjánkó /Hódmezővásárhely/,

mulyaperzsi /Székelyföld/ jelentése egyértelmű.

Vagyoni állapotra utal:

magajöttjános /Kiskunság/ 'idegenből egyedül, vagyonatlanul érkezett és letelepedett férfi'.

Kedvelt tevékenység pl. valamilyen szenvedély megnevezése

metaforával: bélpeli 'nagy étvágyú, sokat evő ember'.

Morfológiai és jelentéstani megközelítésem csak kettő a tájszavak sokrétű elemzési lehetőségei közül. Dolgozatom tervezett folytatásában szeretném áttekinteni az egyéb név alapú /földrajzi név, népnév/ tájszavakat a köznyelvben levő hasonlókkal együtt. A téma várható nyelv- és kultúrtörténeti hozadéka bizonyára a nyelvlélektan és a néprajz számára sem lesz haszon nélkül való.

Vitányi Borbála

Néprajz és helynévkutatás

1. Névtudomány és néptudomány, vagyis névtan és néprajz szorosan összekapcsolódik, kölcsönösen egymásra utalt tudomány. A névtannak tárgya a név, célja a névvilág megismerése, a néprajznak tárgya a népi kultúra és célja a népi kultúra törvényszerűségeinek bemutatása. Ehhez csak egy adalék a név, igaz, fontos és sok esetben nélkülözhetetlen adalék. A néprajznak tehát segédtudománya a névtan, viszont a névtan is meríthet a néprajzi törvényszerűségekből, hiszen végső soron a nevek élete a nép életével szorosan összefonódik. Egy néprajzi módszertani tankönyvhöz (ha ilyen lenne), elengedhetetlen lenne névtani fejezet megírása. Erre eddig nem akadt vál-